

Kajsa Johansson

Teori som ett verktyg
att få syn på saker vi redan sett

ur boken

Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Ola Agevall (red.)

Teoretiskt hantverk

Om teoretiserande i samhällsvetenskaplig forskning

Arkiv förlag 2025

FÖRSLAG PÅ KÄLLANGIVELSE:

Johansson, Kajsa (2025) "Teori som ett verktyg att få syn på saker vi redan sett",
i Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Ola Agevall (red.), *Teoretiskt hant-
verk. Om teoretiserande i samhällsvetenskaplig forskning*, s. 253–270,
Lund: Arkiv förlag, <https://doi.org/10.13068/9789179244033>.

Det här kapitlet ur en e-bok från Arkiv förlag distribueras fritt
över internet genom *open access*. Titeln finns också tillgänglig i
tryckt utgåva med ISBN: 978 91 7924 402 6.

Verket är upphovsskyddat enligt en upphovsrättslicens från Creative Commons:
erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar (CC BY-NC-ND),
som medger icke-kommersiell användning och spridning
i oförändrat skick så länge källan anges.

Arkiv förlag · arkiv@arkiv.nu · www.arkiv.nu

© Författarna och Arkiv förlag 2025

E-bokutgåva (PDF) 2025

Beständig länk: <https://doi.org/10.13068/9789179244033>

ISBN: 978 91 7924 403 3

Teori som ett verktyg att få syn på saker vi redan sett

KAJSA JOHANSSON

I detta kapitel diskuterar jag teori som ett verktyg för att se saker som vi redan sett. Utifrån en abduktiv och rekontextualiserande ansats presenteras exempel som visar hur teori hjälpt mig att se (till synes) redan kända fenomen *som någonting annat* än det jag utifrån min förståelse tänkte att de var. Därtill har teori gjort så att jag kunnat se och förstå fenomenens beståndsdelar såväl som de strukturer som de är en del av.

Genom tre empiriska exempel reflekterar jag kring saker som varit en del av min vardag när jag bott och arbetat i Moçambique, men som jag sedan sett igen i arbetet med avhandlingen och efterföljande akademiska arbeten. Innan vi ger oss i kast med exemplen, redogör jag i korthet för den abduktiva ansats som jag tillämpar i min forskning samt för några vetenskapsteoretiska utgångspunkter som ligger till grund för den. Jag presenterar även fyra enkla frågor som varit till stor nytta för mig i den abduktiva processen. Efter diskussionen av exemplen avslutas kapitlet med en reflektion.

Ett par ord om textens geografi. Jag har i huvudsak bedrivit forskning i Moçambique, bland annat för min avhandling. Jag har emellertid en relation till landet som sträcker sig långt tillbaka innan jag inledde mina fältarbeten för avhandlingen 2014. Jag har vistats och arbetat i Moçambique i olika roller och på olika platser. Jag har även fortsatt att arbeta i och med Moçambique efter avhandlingens slutförande 2023. Detta är en situation som i allt väsentligt är densamma som för sociologer som tillbringat en tid i Sverige, kanske till och med hela sitt liv, som bedriver forskning i Sverige och sedan

fortsätter att bo där. Det är så texten förhåller sig till Moçambique, det vill säga som till något vardagligt och alldagligt.

Att arbeta abduktivt och rekontextualiserande

Abduktion beskrivs i *Nationalencyklopedin* som ”den benämning C.S. Peirce använde om den kreativa formuleringen av nya hypoteser vid förklaring av fakta som i initialskedet ter sig egendomliga (t.ex. det faktum att det finns fossila rester av fiskar långt in på land), men som sedan kan härledas deduktivt ur den nyformulerade hypotesen (att havet en gång gick så långt upp på land)” (NE 1989: 10). I Jonathan Madelands kapitel i denna bok fördjupas diskussionen om Pierces abduktionsbegrepp. I detta kapitel används abduktion i den lite vidare betydelse som ofta förekommer i nyare samhällsvetenskapliga metodböcker, vilken ligger nära det som också kan beskrivas som rekontextualisering eller nybeskrivning. Marx rekontextualisering av människans historia, där han så att säga skriver om historien utifrån en materialistisk historieuppfattning, är en av de mest kända (Danermark m.fl. 2003). ”Det revolutionerande med rekontextualiseringar”, menar Danermark med kollegor (2003: 185), ”är att de ger en ny innebörd åt redan kända fenomen.”

Medan deduktionen bevisar att något måste vara på ett visst sätt, visar abduktionen snarare hur något möjligen skulle kunna vara. Med det abduktiva arbetssättet har vi en empirisk händelse eller företeelse som vi relaterar till en regel, vilket i sin tur leder till ett nytt antagande om den företeelse vi studerar. Vår tolkning och vårt resonemang leder till en ny insikt. Vi placerar in en ursprunglig idé eller tolkning i ett ramverk av andra idéer. Vår analys pendlar mellan enskilda händelser eller företeelser å ena sidan och övergripande sammanhang och generella strukturer å den andra (Danermark m.fl. 2003). Kanske är en åtta, eller ett evighetstecken, en bättre illustration av processen än en pendel. Vi strävar efter att identifiera, blottlägga och förstå teoretiska mönster och strukturer utifrån befintliga kunskaper och ramverk. Detta innebär en rörelse från konkretion till abstraktion, inte nödvändigtvis linjär, utan en rörelse där vi i vår åtta strävar efter att nå en högre grad av abstraktion och en djupare förståelse.

För att kunna distansera oss från det som vi tar för givet är det viktigt att vi bryter med vår vardagskunskap. Teori är ett verktyg för att bryta med det förgivettagande och för att skapa nya kategorier som beskriver den verklighet vi studerar. Vi behöver alltså konstruera våra kunskapsobjekt på ett sätt som inte bygger på verkligheten så som den först framstod för oss. Centralt för abduktion är kreativitet och associationsförmåga, det vill säga förmåga bli varse relationer och sammanhang som inte är uppenbara för oss vid en första anblick.

Vi skapar vetenskapliga utsagor utifrån vad sociala aktörer berättar om sin vardag och utifrån det vi observerar. Det handlar emellertid inte bara om att skapa en beskrivning, utan även om att förstå utsagorna utifrån teori och att utifrån denna förståelse bidra till teoretisering (Blaikie 2019). Swedberg (2012) understryker att teoretisering är en personlig process, ett slags upptäcktsresa, som startar någonstans i vår egen erfarenhet. Vi bör sträva efter att lära oss att teoretisera vårt eget empiriska material och inte enkom använda någon annans idéer. Detta innebär en icke-linjär process och dialog mellan teori, metod och empiriskt material i enlighet med det abduktiva arbetssättet.

Fyra frågor som verktyg och hjälp längs vägen

När vi går in i forskningsprocessen tar vi med oss många gånger anekdotiska, tankar, idéer och erfarenheter. Vikten av dessa ska inte underskattas, det är ju ofta just något i den där anekdoten som väckt vår nyfikenhet från första början. Fyra korta, enkla frågor kan vara till stor hjälp i forskningsprocessen för att hålla igång dialogen och reflektionen, för att bryta med det förgivettagande och förförstådda och därmed kunna se något som något annat. Frågorna bör ses som verktyg för att konkretisera och praktiskt ta sig an abduktionen. De utgör ett pragmatiskt förhållningssätt för att dyrka upp frågor, öppna ett forskningsfält. Frågorna har ingen inbördes ordning eller hierarki. Beroende på situation kan de fungera var och en för sig eller tillsammans. Det är således ungefär som att ta sin verktygslåda med sig när något praktiskt ska lösas och sedan pröva vilken mejsel som möjligen kan hjälpa oss att lösa vårt problem.

Varför finns det här fortfarande här?

Den första frågan är hämtad från C. Wright Mills (1997 [1959]): "Varför finns det här fortfarande här?" Enligt Mills bör samhällsvetenskapliga studier placeras in i ett historiskt sammanhang (utan att för den skull utgöra historiska studier). Det handlar inte om att slentrianmässigt lägga in en historisk bakgrund i en text vi skriver, och inte heller att säga att allt är en produkt av historien. I stället uppmanar Mills oss att ställa just den korta frågan om varför något fortfarande finns här. Detta har satt i fråga mina tidigare antaganden och förgivettaganden och även fogat ett historiskt perspektiv till den samtid jag studerat. Det är också ett praktiskt verktyg när man ska gå igenom fältanteckningar, fotografier, kontextbeskrivningar eller intervjuer och historiska referenser eller artefakter dyker upp. Vi kan vässa frågan ytterligare genom att lägga betoningen på *det här* – så att vi analyserar varför något, *men inte något annat*, finns här. Det hjälper oss att hitta vad i vårt material som är förklaringskrävande, något som vi återkommer till strax.

Hur har vi det här då?

Den andra frågan tog jag med mig från det att jag skrev min kandidatuppsats i freds- och utvecklingsstudier: "Hur har vi det här då?" Frågan har tvingat mig att i analysen ta hänsyn till olika nivåer och aspekter av människors liv, samtidigt som jag fått syn på mönster och kategorier som dykt upp i materialet. Vi utgår från en plats, en situation, ett fenomen som vi ser i hela dess sammanhang (eller, i den praktiska forskningsvardagen, så mycket som vi mäktar med att ta hänsyn till). Vi kan inte avfärda någon del av den, även om vi inte nödvändigtvis beforskar alla delar. En viktig aspekt av frågan är att vi utgår ifrån en rationalitet hos de aktörer vilkas situation vi forskar om, en rationalitet som bygger på den specifika kontexten och alltså inte nödvändigtvis överensstämmer med vår egen. Detta är kanske särskilt viktigt när vi studerar samhällen som ligger långt borta från vårt eget (inte nödvändigt bara geografiskt utan också socialt, kulturellt eller ekonomiskt). Vi undviker att dra förhastade slutsatser och försöker i stället förstå hur människor agerar efter det samhällets rationalitet.

Vad i detta kräver en förklaring och vad är förklaringen?

Den tredje frågan, som från början ställdes av en av mina handledare under avhandlingsarbetet men som efter en tid internaliserades som ett av mina egna nyckelverktyg, är snarare två sammanhängande frågor: "Vad i detta kräver en förklaring och vad är förklaringen?" Precis som de andra frågorna har dessa frågor tvingat mig bort från det självklara och försett mig med en lins som gjort det möjligt att analysera materialet och många av de kända sammanhangen ur ett annat perspektiv. De knyter också an till tidigare resonemang om vikten av att bryta med vardagskunskapen, då det inte alltid (eller kanske till och med sällan) är det som vid en första anblick framstår som förklaringskrävande som faktiskt är det, och då inte heller förklaringen är den som vi först trott. Även detta är ett praktiskt verktyg i analysen av vårt material. Sannolikt kräver denna fråga i större utsträckning än de övriga en kollektiv ansats och hjälp av andra. I min egen forskning har det i praktiken kunnat handla om att handledare, som inte har Moçambique som sin vardag, har menat att vissa fenomen i mitt material kräver förklaring, även om jag (först) tänkt och kanske även argumenterat för att så inte var fallet. På samma sätt har kollegor med djup kunskap om det moçambikiska samhället och de fenomen som studerats kunnat ifrågasätta vad som är förklaringskrävande utifrån ett historiskt och holistiskt synsätt i linje med den första frågan.

Vad är detta ett fall av?

Den fjärde frågan är central i litteratur om fallstudier: "Vad är detta ett fall av?" (Harper 2009; Ragin & Becker 2009; Tilly 1984). Jag finner frågan användbar även om vi inte utför en fallstudie, då den fungerar som ett verktyg för att upptäcka mönster och kategorier i det empiriska materialet och även genom den abduktiva dialogen. Vi kan alltså använda den på flera olika nivåer, bland annat som ett analytiskt redskap i vårt sökande efter mönster och kategorier i forskningsmaterialet, allt ifrån informanternas utsagor till tecken på mönster som växer fram i analysen.

Genom tre empiriska exempel kommer jag nu att illustrera hur jag konkret arbetat med dessa förhållningssätt.

Varför finns revolutionen fortfarande kvar på muren?

Mellan 2008 och 2011 bodde jag i staden Lichinga i norra Moçambique. Staden hade drygt 100 000 invånare men kändes ungefär lika stor som min hemstad i Sverige där det bor knappt en tiondel så många. Under mina år i Lichinga gick jag nästan varje dag igenom en rondell där det bland annat låg en katolsk kyrka. På kyrkmuren stod det: "Arbetare i alla länder, förena er!" Jag tänkte att det var märkligt att den texten stod kvar trettio år efter att den här sortens socialistiska retorik var gängse i Moçambique, åren efter självständigheten 1975. Med tanke på slitaget måste någon ha gått och fyllt i texten på kyrkmuren åtminstone någon gång vart tredje eller vart fjärde år.

Under tiden jag bodde i Lichinga påbörjades bygget av en staty av Moçambiques förste president, Samora Machel, mitt i rondellen. På en mur målades också bilder med skrivna budskap från den tid då Samora var president. Budskapen anspelade på de första åren av självständighet med statligt ägda jordbruk och samarbete med Kuba, Östtyskland och Sovjetunionen.

Jag funderade en hel del på muren och statyn, inte minst med tanke på att det då (och än i dag) styrande partiet i Moçambique, Frelimo, visserligen var det parti som Machel var med och grundade, men hade kommit att stå för en politik som i mångt och mycket gick på tvärs med Samoras ideal och budskap. Samtidigt som någon bättrade på färgen på kyrkomuren och regeringen byggde statyer och målade nya muralmålningar, fanns samma tidsperiod, budskap och figurer närvarande i mer folkliga protestyttringar mot samma parti. Bondeorganisationerna som jag arbetade med hette sådant som "I maj", "Kampen fortsätter" (portugisiska *A luta continua*), "Samora Machel" och "Josina Machel" (en hjälte från befrielsekriget och även Samoras första fru).

Muren ur ett teoretiskt perspektiv

Vi vänder oss till Mills fråga: Varför finns alla dessa budskap fortfarande här? Och varför återskapas de? Inom ramen för min forskning fick jag möjlighet att återbesöka platserna och förhålla mig till dem med hjälp av teoretiska verktyg. Braudel (2009 [1958]: 185)

menar i linje med Mills att det förflutna och nuet bör ses ”i ett ömsesidigt ljus. Om man bara observerar dem i det omedelbara nuet, kommer ens uppmärksamhet att dras mot det som rör sig snabbt.” Teorier om socialt, kollektivt och folkligt minne hjälper oss att analysera förhållandet mellan nuet och det förflutna. Kortfattat är det sociala minnet en grups gemensamma historia som formar uppfattningarna hos gruppens medlemmar, det kollektiva minnet den samlade eller gemensamma informationen i en grupp människors minnen och det folkliga minnet något som tillför en maktdimension genom att lyfta fram alla människors rätt att bli sedda, hörda och hågkomna (Olick m.fl. 2011).

Enligt forskare som intresserat sig för socialt minne hämtar vi inte bilder av det förflutna så som detta ursprungligen uppfattades, utan snarare så som de passar in i våra nuvarande föreställningar, som i sin tur formas av det sociala sammanhang vi nu befinner oss i (Misztal 2003). Det förflutna används för att ge mening åt nuet och är avgörande för att upprätthålla föreställningar och värderingar som är önskvärda inom en viss grupp. Detta gör minnen till en fråga om makt; det blir en fråga om vilka som har makten att kontrollera minnenas innehåll. Den officiella förvaltningen av det kollektiva minnet, eller de dominerande narrativen, tjänar till att legitimera makten, stabilisera den politiska ordningen och göra det möjligt för eliter att manipulera lägre klasser och minoritetsgrupper (Misztal 2003; Olick m.fl. 2011).

Offentliga och privata minnen

Forskare som studerat socialt minne skiljer mellan två huvudsakliga sätt på vilka det förflutna skapas. Antingen kan det röra sig om offentliga representationer, ett slags offentlig teater där det finns en scen eller en plats för uppvisande av historia, arv och tradition, eller också kan det röra sig om privat hågkomst, som kan vara kollektiv och gemensam för en grupp. Denna process pågår i vardagen där det förflutna reproduceras. Forskare menar att den andra formen ofta är både obemärkt och tystad, så att marginaliserade grupper historia, som inte ingår i den offentliga historien, får oproportionerligt liten plats (Popular Memory Group 2011).

Genom dessa teorier kan vi förstå den offentliga statyn och den nya muralmålningen som en offentlig teater där regeringen väljer

ut vilka historiska händelser och personer som ska lyftas fram på vilka sätt. Detta sker i en tid då regeringspartiet är kraftigt ifrågasatt. Vi kan förstå det genom ömsesidigheten mellan det förflutna och nuet: underifrån lyfter man fram historien för att visa dagens makthavare att de övergivit sina ideal, alltmedan samma makthavare gör gällande att de står för dessa ideal genom att reproducera dem i form av artefakter i det offentliga rummet. Maktens historieskrivning är på sätt och vi relativt enkel att få fatt i. Utöver statyer hittar vi den i historieböcker, ceremonier och offentliga framföranden. Det sociala minnet finns inte på samma sätt representerat i det offentliga rummet.

Förtryckta gruppers erfarenheter är generellt underrepresenterade i historieskrivningen. I Moçambique tillkommer svårigheten att den skrivna historien är mycket mer begränsad än i exempelvis Sverige, vilket ökar behovet av muntliga källor. Äldre som är kunniga om historia kallas i folkmun "levande bibliotek" (portugisiska *bibliotecas vivas*). Muntlig trädning innebär att det förflutna är beroende av nuet för att överleva. Det existerar inte om det inte är närvarande i någons minne. Historien så som den berättas är en produkt av urval och det förflutna kommer att leva så länge det tjänar ett behov i nuet.

Samtidigt kan muntlig historia ge ett viktigt bidrag till en kontrahegemonisk historieskrivning genom att föra fram erfarenheter från människor och grupper som annars inte skulle synas (Perks & Thomson 2006). Detta sätter ljuset på att vi som forskare har ett ansvar för att lyfta fram erfarenheter som inte fått samma plats så att de inte blir beroende av muntlig trädning. Detta leder oss in i en metoddiskussion, och i enlighet med det abduktiva arbetssättet rör vi oss mellan teori, metod och empiri.

Att som forskare få fatt i de förtrycktas minnen

För att vi ska kunna lyfta fram erfarenheter från de förtryckta, i mitt fall bönder som lever i extrem och mångdimensionell fattigdom, krävs metoder där de hamnar i centrum. Jag valde att bland annat arbeta med biografisk metod genom livsberättelser. Även i metodvalet finns en relation mellan det vardagliga och vår forskning. I vår vardag kan vi lyssna till människor runt omkring oss som berättar saker (förutsatt att vi tar oss tid). Liksom våra egna erfarenheter

blir dessa berättelser anekdotiska. I forskningen har vi möjlighet att systematisera utsagorna, att lyssna på ett större antal personer som talar om sina liv. Urvalet av dessa personer görs på teoretiska grunder och vi har även teoretiska verktyg för att analysera berättelserna, vilket gör dem till något annat än en samling anekdoter. Detta diskuteras av bland andra Bertaux (1981), som lyfter fram livsberättelser som ett sätt att analysera och förstå samhällsstrukturer. Livsberättelserna gör det också möjligt att hela tiden ställa frågan: "Hur har vi det här då?", då vi strävar efter att förstå människors situation utifrån historia såväl som nutid och rör oss mellan vardagliga fenomen och den struktur de är en del av.

Ur livsberättelserna växte fram ett material där hänvisningar till historia var tätt sammanflätade med utsagor om den egna vardagen och om den politiska situation som landet befann sig i. I Moçambique är det egentligen inte så att bonderörelsen (och de som ombesörjer de gamla muralmålningarna beständighet) lyfter fram en helt annan historia eller andra figurer än de som återfinns i den offentliga teatern. Snarare är de slående lika, vilket ju leder till något som i sig är sociologiskt intressant: Vad är denna likhet ett fall av?

För att förenkla kan vi ta Samora Machel som figur. Regeringspartiet Frelimo lyfter fram honom som anhängare av "samma" idéer man själv står för, medan rörelser underifrån (inte bara bönderna) lyfter fram honom i sin kritik mot regeringen. I entrén till Frelimos kontor i Maputo finns en stor bild av samtliga presidenter med texten "Samma ideal". Vi får olika svar på Mills fråga om varför något finns kvar beroende på vem som bevarar och återskapar det. Kampen om historien är mycket tydlig.

Ett fall av något annat än vad det först verkade som

Detta ger också ett intressant perspektiv på olika personers relation till regeringspartiet Frelimo. Många av bönderna jag intervjuade för min forskning uttryckte en stark känsla av tillhörighet till Frelimo med tanke på vad partiet historiskt hade varit och deras egen delaktighet i självständighetskampen. De var inte beredda att ge upp sitt Frelimo bara för att partiet hade blivit något annat. Detta synliggör appropriering av historien och centrala institutioner i det moçambikiska samhället, vilket kan kasta nytt ljus på

diskussionen om olika sätt att förstå partisympatier och valresultat i Moçambique i dag.

En stor del av den samhällsvetenskapliga kritiska forskningen om val i dagens Moçambique lyfter fram repression och oegentligheter som de huvudsakliga skälen till att regeringspartiet vinner. Genom teorier om socialt minne träder en annan bild fram som vi sannolikt inte hade sett och förstått utan just de teorierna, vilket är tanken med abduktion. Vi kommer fram till ett förslag om hur något (också) skulle kunna vara. Därmed skulle vi kunna föreslå att valresultat i Moçambique (också) kan ses mot bakgrund av historiska förhållanden och att de inte (enbart) beror på repression, vilket öppnar nya dörrar för möjlig forskning.

Varför får jag inte betala för frukten eller sockerrören?

På väg till ett nyårsfirande i distriktet Bilene i södra Moçambique stannade jag för att köpa frukt i ett litet trästånd intill vägkanten. Ståndet var obemannat, men strax efter det att jag stannat kom en kvinna springande för att ta emot. Fint ordnade på de enkla hyllorna fanns ananas, cashewfrukter, citroner, honung (i återvunna whiskyflaskor) och masala. Den sistnämnda frukten kände jag inte till, och jag visste varken hur den smakade eller hur jag skulle äta den. Skalet var hårt och det kändes som att försöka äta en biljardboll. De okända frukterna låg i pyramider om fyra på varje fat. När jag frågade om frukten tog butiksägarinnan två frukter från ett av faten och knackade sönder den ena med den andra. Hon smakade på innehållet och bjöd mig att prova. Efter smakprovningsen sade jag att jag gärna ville köpa ett fat av dessa frukter, varvid hon tog ett annat fat än det från vilket hon tagit frukten vi just delat. Jag sade att jag gärna ville betala för det vi hade ätit. Hon skrattade åt mig och sade att hon väl inte kunde ta betalt för något vi hade ätit tillsammans. Och så blev det. Med tanke på kioskens placering är det osannolikt att det skulle handla om ett knep för att få mig att komma tillbaka.

Flera år senare promenerade jag tillsammans med min son på gatan i Maputo där vår lägenhet låg (vilken för övrigt heter Avenida Friedrich Engels, ett av många tecken på Moçambiques marxistiska arv). Vi passerade några enkla kiosker på hjul där man gör

färskpressad juice. För att söta den pressar juicemakarna socker ur färska sockerrör. Sonen ville inte ha juice men gärna ett par bitar sockerrör att suga på. Sockerrörslappar är ett vanligt tilltugg på den moçambikiska landsbygden och något man ofta blir bjuden på när man exempelvis gör fåltarbete och är ute och promenerar på fälten. Vi bad om en mugg med sockerrör i bitar och killen i den enkla kiosken drog av det hårda ytskiktet från ett rör och skar det i bitar. När jag undrade vad det kostade svarade han att detta ju inte går att ta betalt för. Detta upprepade sig vid ett antal tillfällen under flera års tid. Trots att vi uppenbarligen var potentiellt återkommande kunder fick vi inte betala för sockerrören.

Vad är oviljan att ta betalt ett fall av?

Vad är då detta ett fall av eller ett exempel på? Varför vill två näringsidkare, sannolikt med mycket knappa inkomster, inte tjäna pengar på de produkter de säljer eller snarare skulle kunna sälja? Vi bjuder in ekonomihistorikern Karl Polanyi till samtalet.

Enligt Polanyi (2012 [1944]) kan vi förstå historien i termer av rörelser och transformationer, eller omdaningar, som bygger på kompromisser mellan rörelser och motrörelser. Polanyis analys handlar om omdaning av det traditionella engelska samhället, där de ekonomiska relationerna var inbäddade i och en aspekt av de sociala relationerna, till ett marknadssamhälle där de ekonomiska relationerna kom att bestämma de sociala. I och med denna omdaning kom de ekonomiska funktionerna att bilda en egen sfär och avskiljas från de sociala relationerna. Därmed kom även de sociala strukturerna att förändras, så att omdaning blev oåterkallelig. Marknaden vann mark på bekostnad av principer som omfördelning och ömsesidighet och ett marknadssamhälle växte fram. Men på grund av den osäkerhet som människor upplevde i det rena marknadssamhället, eller det kapitalistiska samhället, uppstod motreaktioner för att återinbädda ekonomin i de sociala relationerna. Samhället krävde att staten skulle skydda medborgarna mot några av marknadens värsta effekter. Genom den stora kompromissen i kapitalistiska samhällen, såsom exempelvis Sverige, återinbäddades ekonomin i samhället i form av välfärdsstaten.

Moçambique har inte genomgått samma omdaningar, varken den första eller den andra, vilket gör det rimligt att fråga sig vad vi

ska med Polanyi till. Men i linje med Swedbergs (2012) resonemang kan vi använda Polanyis tankar för att teoretisera fenomen även i en kontext där de centrala processerna inte ägt rum, åtminstone inte om vi ser till processerna som helhet. I min avhandling resonerar jag kring att Moçambique, till skillnad från industrialiserade länder som Sverige, har genomgått en partiell utbäddning av ekonomin, och att ekonomin rör sig som en pendel fram och tillbaka snarare än entydigt i en riktning. Det traditionella samhället och marknadssamhället samexisterar i större utsträckning i Moçambique än i industrialiserade länder.

Vi återvänder till frukten och sockerrören. Genom Polanyi kan vi förstå det att äta en frukt tillsammans i ljuset av en ekonomi som är inbäddad i en social relation där den sociala relationen är överordnad den ekonomiska. Inte heller det att ge ett barn ett par bitar sockerrör kan främst betecknas som en ekonomisk relation, utan är en social handling som det inte är tänkbart att ta betalt för. Genom att använda Polanyis teorier kan vi alltså se dessa små vardagliga handlingar som del och fall av något större, något som har med djupgående samhällsstrukturer att göra, och dessa kan vi alltså genom vår analys börja blottlägga delar av.

Anekdoter såsom de här ovan, där vi skymtar ett slags motsägelsefullhet ("Hur kommer det sig att personer i stort behov av inkomst inte vill ta betalt?"), väckte nyfikenhet på så vis att något framstod som förklaringskrävande. I det empiriska material som jag samlade in under arbetet med avhandlingen blev Polanyis tankar centrala för att förstå förutsättningarna för böndernas kollektiva organisering.

Den kollektiva organiseringen bland bönder i Moçambique är extremt låg, så det handlar i själva verket om att förstå något mycket begränsat eller kanske obefintligt. Här kommer vår fråga om hur vi har det här då åter till användning. Genom att sätta in böndernas agerande i hela dess sammanhang, i dess nutid och historia, och då inte bara den mest omedelbara eller uppenbara, kan vi studera betingelserna för något snarare än själva fenomenet (som i detta fall var begränsat eller obefintligt). I äldre bönders livsberättelser likaväl som i intervjuer med bondeorganisationer framträdde ett mönster: att något hade hänt med den kollektiva organiseringen, i betydelserna kollektiva arbetsformer och strukturer för ömsesidig

hjälp, i samband med att landet under relativt kort tid i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet förvandlades från enpartistat till liberal demokrati, från planekonomi till marknadsekonomi. ”Också den här saken med demokrati. Det skapade motivationen att var och en kan göra det han vill”, som en bonde sade under en gruppintervju. Bönderna beskrev hur relationer som tidigare byggt på ömsesidighet blev alltmer styrda av pengar och att detta ledde till ett mer individualistiskt förhållningssätt i bondesamhällena. En kollektivism som funnits i hundratals år blev skadad.

I ett polanyiskt perspektiv kan vi se att denna förändring inte innebar någon renodlad separation mellan de ekonomiska och de sociala relationerna, utan snarare en partiell separation där den marknadsekonomiska logiken fått fäste i de sociala relationerna samtidigt som den traditionella logiken lever kvar. Därmed uppstår en spänning och en potentiell konflikt mellan logikerna i böndernas vardag. När vi blottlagt denna spänning kan vi placera in andra fenomen i vår nya förståelse och på så vis, genom Polanyis begreppsapparat och teori, se vardagliga ting som ett fall av något större och förstå något om en samhällsstruktur bortom frukter och sockerrör.

Varför har bönderna inte fler getter?

För en tid sedan talade jag med personer som arbetar på den svenska biståndsmyndigheten Sida, där jag även själv var anställd vid tillfället. Samtalet handlade om varför det inte förekommer mer ekonomisk utveckling och aktivitet på landsbygden i exempelvis Moçambique. En av personerna berättade om ett fältbesök han gjort i ett annat land på den afrikanska kontinenten. Han var märkbart provocerad över det faktum att bönderna han träffat endast hade en eller två getter per familj. Varför hade de inte fler? Han var också förvånad över att ingen i den organisation han reste med kunde svara på varför det var så. Det var för honom uppenbart att lösningen på den fattigdom han sett hos bönderna var att de måste skaffa fler getter. Han menade att ingen visste svaret på frågan varför de inte hade gjort det. Jag frågade om han hade frågat de bönder som han träffat varför de inte hade fler getter, men det hade han inte.

Vid första anblick kan livet för en familj som lever i fattigdom på landsbygden te sig mindre komplext och mångfacetterat än till exempel ett medelklassliv i en svensk stad. Att förenkla och generalisera en annan persons eller en annan grups levnadsvillkor är något som sker ständigt i vardagliga samtal och i medierna, men även, skulle jag säga, i forskning. För att komma förbi våra första, förenklade föreställningar kan vi ta hjälp av såväl den andra som den tredje och den fjärde frågan: "Hur har vi det här då?", "Vad är det vi finner ett fall av?", "Vad i detta kräver förklaring?" och kanske än viktigare: "Vad är förklaringen?" – för just detta att det finns en förklaring av det vi ser är centralt här om vi inte vill avfärda böndernas val som helt obegripligt och irrationellt.

Den enkla fattigdomen

I min forskning gjorde jag ett stort antal intervjuer med bönder i Moçambique, såväl hemma hos dem som på deras fält. Det som mötte mig när jag kom hem till bönderna var ett enkelt hus gjort av bambupinnar i två spalter med småsten mellan och lera både utvändigt och invändigt samt ett tak av halm. Därinne fanns ett eller två små sovrum, oftast utan fönster. Inne i sovrummen fanns antingen halmmattor eller en enkel säng av flätat gräs att sova på. På gårdsplanen fanns toalett och badrum med halmväggar och utan tak samt ett kök bestående av ett halmtak på tunna stockar utan väggar. Många familjer hade några kycklingar och de som hade det lite bättre ställt en eller ett par getter. På varierande avstånd från huset fanns familjens fält om ungefär ett hektar där man odlade majs, bönor, ris och kanske lite grönsaker. Goda år kunde man sälja delar av det som producerats på fältet om det fanns någon som kom och ville köpa det. Förutsättningarna för marknadsaktörer är mycket dåliga med de långa avstånden, den mycket småskaliga produktionen och de dåliga vägarna, som under regnperioden i vissa fall helt regnar bort.

Många familjer hade något annat som de kunde tjäna en mindre summa pengar på. I en familj tillverkade man kol för matlagning som man sålde i en kolmila en bit bort, i en annan familj fanns någon kunde någon laga cyklar, i en tredje tillverkades enkla byggstenar och i en fjärde tillverkades korgar. Utöver detta hade många familjemedlemmar någon gång under året ett avlönat arbete på någon annan, lite större bondes fält, eller också arbetade man

timmar på en plantage eller i någon mindre, formell eller informell näringsverksamhet i närheten.

Att teoretiskt förstå småböndernas position

När vi söker förstå hur människor har det här är det centralt att få fatt i böndernas rationalitet. Deras val att hålla färre eller fler getter är rationella utifrån deras logik, och endast utifrån den kan vi förstå deras levnadssituation. Vi vänder oss till teorin för att få hjälp med att förstå omständigheterna. Bondehushållen återfinns i ett samhälle där 70 procent av invånarna är just småskaliga bönder. För att förstå måste vi ge oss in i den övergripande diskussionen om huruvida bönderna är en del av ett kapitalistiskt samhälle. Utifrån Polanyi kan vi argumentera för att det moçambikiska samhället delvis har omvandlats och pendlar mellan en traditionell och en kapitalistisk ekonomi. Genom denna partiella omvandling och denna pendelrörelse kan vi även förstå bondehushållen.

Å ena sidan är bondehushållen en del av en traditionell ekonomi, vad Hydén (1983) beskrivit som en ömsesidighetsekonomi (*economy of affection*), Bernstein (2010) som en småbondeekonomi (*peasant economy*) och Scott (1976) som småböndernas moraliska ekonomi (*moral economy of the peasants*). Å andra sidan är de också en del av ett kapitalistiskt samhälle med dess relationer. Detta betyder i praktiken att böndernas relation med exempelvis en något större handlare i närheten kan vara avgörande för såväl försörjning som socialt skyddsnät och kulturella och religiösa praktiker, så att en förhandling blir mycket svår och en konflikt otänkbar.

Castel-Branco (2014) menar att småbönderna kan ses som en svamp eller en buffert för de dominerande sektorerna i ekonomin, vilka i princip samtliga återfinns i utvinningsindustrin, däribland gruv- och naturgasnäringen. Bönderna finns där, tryggar sin överlevnad och är alltid tillgängliga för lönearbete då deras övriga ekonomiska utkomstmöjligheter är knappa och ett lönearbete ger en eftertraktad penninginkomst i den till stor del ickemonetära hushållsekonomin. I min forskning (Johansson 2023) argumenterar jag för att bönderna blir en buffert inte bara för utvinningsindustrin, utan för hela samhället.

Som nämndes ovan innebär välfärdsstaten att ekonomin återinbäddas i samhället, vilket skett i Sverige men inte i Moçambique.

Där finns alltså osäkerheten kvar, och den måste till stor del hanteras antingen av hushållen själva eller i deras närmaste relationer. Detta skapar särskilda förutsättningar för de relationer som bönderna är beroende av och medför en annan rationalitet kring lång- och kortsiktighet än i ett samhälle med institutionaliserade skyddsnet.

Hur var det då med getterna?

Förklaringen till antalet getter ligger inte i frågan, alltså i getterna, utan i allt det som finns kring de getägande bönderna, både det konkreta och den struktur och historia som de är en del av och som vi måste ha både empiri och teori för att förstå. Nyfikenheten kring getantalet är en möjlig öppning för en djupare förståelse, men i vår forskning måste vi använda de verktyg vi har för att komma förbi det uppenbara, det vi först ser.

I min forskning har jag även hos forskare ofta mött en föreställning om att frånvaron av organisering i huvudsak är ett resultat av böndernas bristande politiska medvetenhet. Liksom i diskussionen om valresultat, som ofta tillskrivs politisk repression, gör en sådan föreställning att vi undviker att ställa de frågor som skulle kunna leda oss till andra svar. Frågan om hur människor har det här hjälper oss både att inte dra förhastade slutsatser om det vi först ser och att inte hemfalla åt en förutfattad mening om svaret. Genom frågorna framträdde i mitt fall en bild av olikheter, konstanta förändringar och stor oförutsägbarhet i en kontext som vid första anblick hade framstått som homogen och näst intill stagnerad. Med hjälp av teorin kunde situationen placeras in i en struktur och ses som en del av långsiktig samhällsförändring.

Att med hjälp av teori placera en specifik situation i en struktur och som del av något större, är något som bland andra Tilly (1984) och Skocpol (1986) argumenterat för, då de menar att vi bör ägna oss åt historiska, strukturella analyser som grundar sig i människors erfarenheter i en viss tid och på en viss plats. Mikroprocesser är uttryck för makrostrukturer, och de lokala förhållanden som studeras är delar av ett större sammanhang med sin egen struktur och historia.

Avslutning

I kapitlets titel föreslogs att teori kan vara ett verktyg för att se något som vi redan sett. Genom de exempel som diskuterats har vi sett hur nyfikenhet och enkla frågor kan hjälpa oss att bända i vardagliga fenomen så att de öppnas och blir något annat. Frukterna, bönderna och muralmålningarna var kända för mig innan de blev en del av min forskning, men med hjälp av teori och empiri har jag sett dem som något annat, som en del av något större, en struktur. Genom att gå utöver det som först uppenbarar sig för oss, genom att gå utanför våra initiala ramar, finner vi nya saker som är förklaringskrävande. Frågorna bjuder in till teori och sänker i bästa fall tröskeln för att närma sig ett begrepp eller en teori som först kan uppfattas som svår eller otillgänglig. Precis som Swedberg (2012) säger bör teoretiserande vara en upptäcktsresa och ett sätt att utveckla våra egna idéer.

Litteratur

- Bernstein, Henry (2010) *Class Dynamics of Agrarian Change*. Halifax: Fernwood Publishing.
- Bertaux, Daniel (red.) (1981) *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.
- Blaikie, Norman (2019) *Abduction*. London: Sage Publications.
- Braudel, Fernand (2009 [1958]) "History and the Social Sciences. The Longue Durée", *Review (Fernand Braudel Center)* 32(1): 71–203.
- Castel-Branco, Carlos Nuno (2014) "Growth, capital accumulation and economic porosity in Mozambique: social losses, private gains", *Review of African Political Economy* 41(143): 26–48.
- Danermark, Berth, Mats Ekström, Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson (2003) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Harper, Douglas (2009) "Small N's and Community Case studies", 105–118 i Charles C. Ragin & Howard S. Becker (red.), *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hydén, Göran (1983) *No Shortcuts to Progress. African development management in perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Johansson, Kajsa (2023) *The Conditions of Peasant Organisation. Fragmented Livelihoods and Social Memory in Post-Independent Mozambique*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Mills, C. Wright (1997 [1959]) *Den sociologiska visionen*. Lund: Arkiv förlag.
- Misztal, Barbara A. (2003) *Theories of Social Remembering*. Berkshire: Open University Press.

- NE (1989) *Nationalencyklopedin*, första bandet, uppslagsord "abduktion". Höganäs: Bra Böcker.
- Olick, Jeffrey K., Vered Vinitzky-Seroussi & Daniel Levy (2011) *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press.
- Perks, Robert & Alistair Thomson (2006) *The Oral History Reader*. London: Routledge.
- Polanyi, Karl (2012 [1944]) *Den stora omdaning*. Lund: Arkiv förlag.
- Popular Memory Group (2011) "From Popular Memory: Theory, Politics, Method", 254–260 i Jeffrey K. Olick m.fl. (red.), *The Collective Memory Reader*. Oxford: Oxford University Press.
- Ragin, Charles C. & Howard S. Becker (red.) (2009) *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott, John C. (1976) *The Moral Economy of the Peasant*. New Haven: Yale University Press.
- Skocpol, Theda (1986) *Vision and Method in Historical Sociology*. New York: Cambridge University Press.
- Swedberg, Richard (2012) "Theorizing in Sociology and Social Science: Turning to the Context of Discovery", *Theory and Society* 41(1): 1–40.
- Tilly, Charles (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.